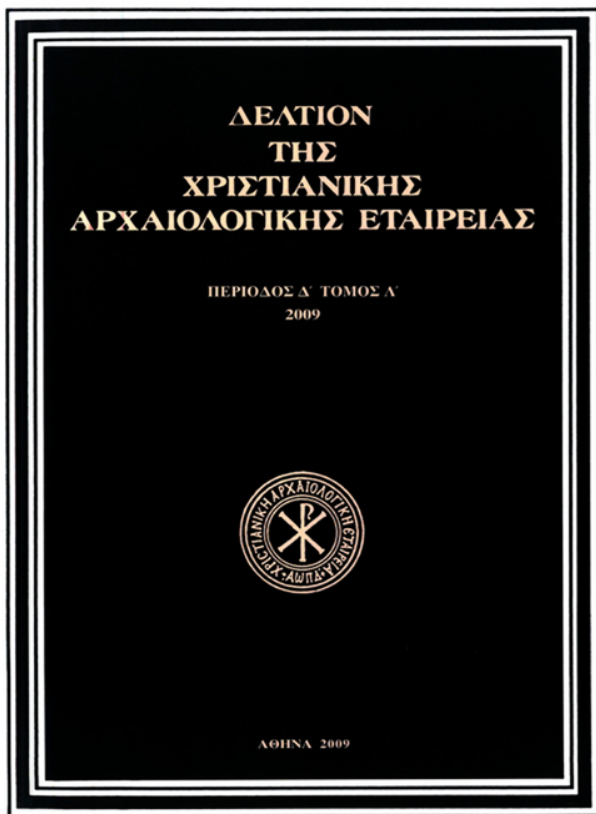

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 30 (2009)

Δελτίον ΧΑΕ 30 (2009), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Ηλία Κόλλια (1936-2007)

Οι θαλάσσιες οχυρώσεις και τα λιμάνια της πόλης της Ρόδου

Κατερίνα ΜΑΝΟΥΣΟΥ-ΝΤΕΛΛΑ

doi: [10.12681/dchae.637](https://doi.org/10.12681/dchae.637)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΝΟΥΣΟΥ-ΝΤΕΛΛΑ Κ. (2011). Οι θαλάσσιες οχυρώσεις και τα λιμάνια της πόλης της Ρόδου. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 30, 67–80. <https://doi.org/10.12681/dchae.637>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Οι θαλάσσιες οχυρώσεις και τα λιμάνια της πόλης
της Ρόδου

Κατερίνα ΜΑΝΟΥΣΟΥ-ΝΤΕΛΛΑ

Περίοδος Δ', Τόμος Λ' (2009) • Σελ. 67-80

ΑΘΗΝΑ 2009

Κατερίνα Μανούσου-Ντέλλα

ΟΙ ΘΑΛΑΣΣΙΕΣ ΟΧΥΡΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΤΑ ΛΙΜΑΝΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ*

Στον αξέχαστο δάσκαλο Ηλία Κόλλια,
τελευταίο «μεγάλο μάγιστρο» της Ρόδου

Η ύπαρξη ενός ασφαλούς, πολύβουου και πάντα πολυσύχναστου λιμανιού απέναντι στα μικρασιατικά παράλια αποτέλεσε το κυρίαρχο δομικό στοιχείο της πόλης της Ρόδου σε όλες τις περιόδους της ιστορικής διαδρομής της, από την ίδρυσή της το 408 π.Χ. μέχρι σήμερα¹.

Το σταυροδρόμι των θαλάσσιων ναυτικών και εμπορικών δρόμων Βορρά-Νότου και Ανατολής-Δύσης γρήγορα αντικατοπτρίστηκε στη συνύπαρξη διαφορετικών κοινωνικών συστημάτων και πολιτισμικών ρευμάτων στον προνομιακό αυτό χώρο της Μεσογείου², που υπήρξε το θέατρο δραματικών ιστορικών γεγονότων και αντιπαραθέσεων.

Ο βυζαντινός οχυρωματικός περίβολος του 7ου αιώνα³ επεκτάθηκε σταδιακά προς τα δύο μεσαιωνικά λιμάνια, μέχρις ότου συμπεριελήφθησαν τελικά μαζί με τους τρεις μόλους τους στην οχυρωμένη ζώνη (Εικ. 1, Λ-Μ). Η διαδικασία αυτή ολοκληρώθηκε το 1467 με την εκβάθρων κατασκευή του μεμονωμένου οχυρού, γνωστού ως φρούριο του Αγίου Νικολάου⁴, από το μεγάλο μάγιστρο R. Zacosta (1461-1467) με οικονομική ενίσχυ-

ση του δούκα Φιλίππου της Βουργουνδίας. Το οχυρό κατέλαβε τη βόρεια απόληξη του αρχαίου ανατολικού μόλου του «μικρού λιμένος» (Μανδράκι) που εκτεινόταν σε μήκος περίπου 500 μ. Εδράστηκε στο βραχώδες κρηπίδωμα, που μεσαιωνική παράδοση υπεδείκνυε ως θέση του «Κολοσσού της Ρόδου», ενώ στο σημείο αυτό τεκμηριώνεται ότι κατά το 15ο αιώνα ο μόλος γώνιαζε και έστριβε προς τα δυτικά κλείνοντας το στόμιο του λιμένος⁵ (Εικ. 1, Ν). Παρότι διαπιστώνεται η ύπαρξη αρχαίας κατασκευής που αναδεικνυόταν με επιμελημένο περιμετρικό διακοσμητικό κρηπίδωμα, κατά τη γνώμη μου δεν προκύπτουν επαρκή στοιχεία που να αποδεικνύουν τη χωροθέτηση του «Κολοσσού της Ρόδου» στο σημείο αυτό⁶.

Είναι σαφές ότι η οχυρωματική γραμμή προς το αρχαίο και μεσαιωνικό λιμάνι «Μανδράκι», όπου αναπτύσσονταν τα εκτεταμένα νεώρια της αρχαιότητας⁷ (Εικ. 2, VII) δεν μετατοπίστηκε από τον 7ο αιώνα –χρονική περίοδος της περιτείχισης του πρωτοβυζαντινού φρουρίου⁸– μέχρι σήμερα.

* Η εργασία αυτή παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στο *Εικοστό Εβδομο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 2007, 72-73. Κατά τη σύγχρονη αποτύπωση και παρουσίαση των αρχαιολογικών χώρων και των μνημείων συνεργάστηκαν ο τοπογράφος Β. Αγιακάτσικας, η διακοσμήτρια Μ. Ε. Γιώνη και η σχεδιάστρια Α. Κατσούρη.

¹ D. J. Blackman, «Οι λιμένες της αρχαίας Ρόδου», στο *Ρόδος, 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληξη από τους Τούρκους (1523)*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 2000, τ. Α, 41-50. Γρ. Κωνσταντινόπουλος, *Η πόλη της Ρόδου. Η παλαιά και η νέα πόλη*, Αθήνα, 25-29. Α. Gabriel, *La cité de Rhodes. Architecture militaire*, τ. Ι, Παρίσι 1923, 4-6 (στο εξής: *Architecture militaire*).

² Fernand Braudel, *Οι μνήμες της Μεσογείου*, Αθήνα 2000, 353-472.

³ Κ. Μανούσου-Ντέλλα, «Ρόδος. Στοιχεία πολεοδομικής ανάλυσης μιας μεσαιωνικής οχυρωμένης πόλης», *ΔΧΑΕ ΚΑ* (2000), 27-42.

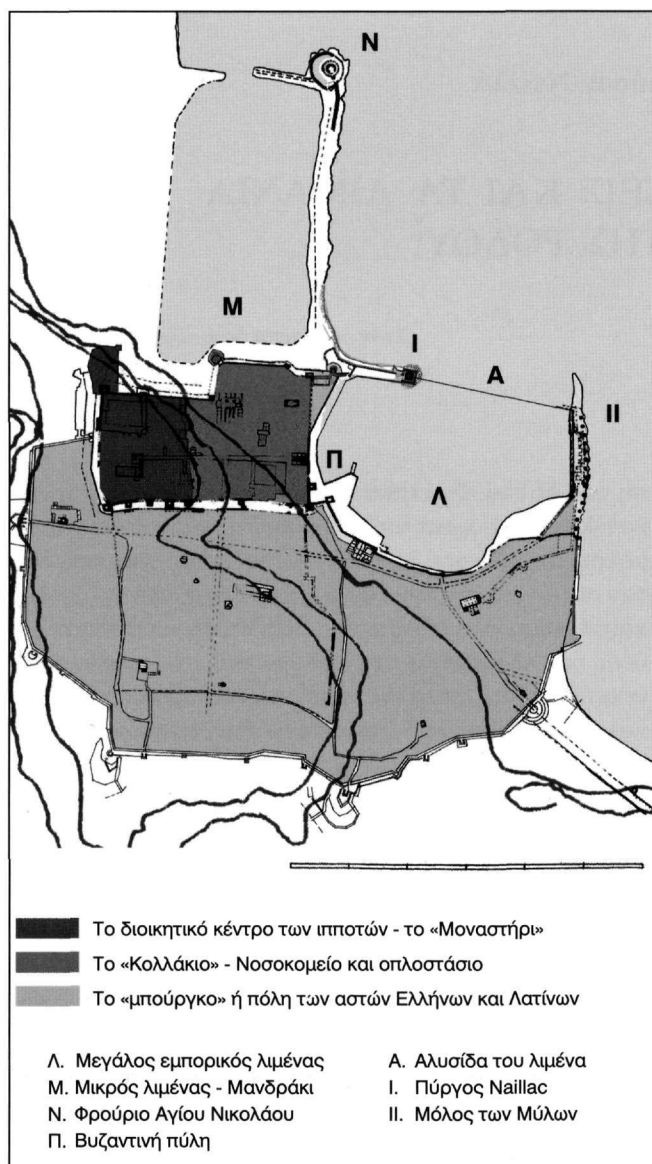
⁴ Gabriel, ό.π., 79-90. Κ. Μανούσου-Ντέλλα, «Το φρούριο του Αγίου Νικολάου και η οχύρωση του μεσαιωνικού λιμανιού “Μανδράκι” κατά τον 15ο αι.», *Τα παράκτια οχυρά και η άμυνα των λιμανιών*, Πρακτικά ημερίδας, Αθήνα 2002, 31-48.

⁵ J. Bosio, *Dell'istoria della sacra religione et illustrissima militia di San Giovanni Gerosolimitano*, Ρώμη 1692, 293-294, 402 (στο εξής: *Dell'istoria*). Όπως αναφέρεται εκεί «το στόμιό του κλείνεται από άλλα βράχια, που μόνο μια γαλέρα μπορεί να εισέλθει».

⁶ W. Hoerpfner, «Ρόδος και ο θεός Ήλιος», στο συλλογικό τόμο *Αρχαιολογικές έρευνες και ευρήματα στα Δωδεκάνησα*, Γερμανία 2007, 111.

⁷ Blackman, ό.π. (υποσημ. 1).

⁸ Η. Κόλλιας, «Τοπογραφικά προβλήματα της μεσαιωνικής αγοράς της Ρόδου και του νότιου τείχους του Κολλάκιου», “Versus

Εικ. 1. Σχέδιο γενικής διάταξης της πόλης της Ρόδου κατά την ιπποτοκρατία.

civitate»», *Ιστορία και προβλήματα συντήρησης της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου*, Αθήνα 1992, 81-108. Κ. Μανουσού-Ντέλλα, «Η πρώιμη μεσαιωνική οχύρωση της πόλης της Ρόδου», *15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 2007, 331-340, πίν. 288-304.

⁹ W. Hoerpfner, «Η πολεοδομία της κλασικής περιόδου», *Αρχαιολογία*, τχ. 63 (1997), 25-39. Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού, *Η ελληνιστική οχύρωση της Ρόδου*, Αθήνα 2004, 49-53.

¹⁰ Ι. Κοντής, *Συμβολή εις τήν μελέτην τῆς ρυμοτομίας τῆς Ρόδου*, Ρόδος 1954, 16, 23, υποσημ. 2. R. U. Inglieri, *Carta archeologica*

Αναλύοντας τις διαχρονικές οχυρωματικές κατασκευές⁹ που αναπτύσσονται σε μήκος 600 μ. από τον πύργο του Naillac μέχρι τα οχυρώματα του παλατιού του μεγάλου μαγίστρου, σε σχέση και με τη σταδιακή πρόσκωση του μυχού του μικρού λιμένος του «Μανδρακίου» (Εικ. 1, Μ), διαπιστώνουμε τα εξής:

Α. Η οχύρωση στο κεντρικό τμήμα της και προς τα δυτικά ακολουθεί τη χάραξη των αρχαίων νεωρίων, καθώς το κυρίως τείχος στα ανατολικά της βυζαντινής «ακρόπολης», όπου το παλάτι του μεγάλου μαγίστρου, εδράζεται σε ογκώδη αρχαίο αναλημματικό τοίχο. Πρόκειται προφανώς για το άνδρηρο που όριζε τη ζώνη των νεωρίων, επί του οποίου διερχόταν η πρώτη «πλατεία» οδός του «ιπποδάμειου» ρυμοτομικού συστήματος, η Ρ6¹⁰ (Εικ. 2, Ι). Η σημερινή ακτογραμμή στο μυχό του Μανδρακίου είναι μετατοπισμένη ανατολικότερα κατά 100-150 μ. εξαφανίζοντας την αρχική σχέση των αρχαίων κατασκευών με τη θάλασσα.

Β. Αντίθετα, η χάραξη και η εξέλιξη των οχυρωματικών κατασκευών στο ανατολικό τμήμα της βυζαντινής και ιπποτικής οχυρωματικής γραμμής είναι ιδιαίτερα σύνθετη, αφού μετατοπίζεται παράλληλα προς Β. κατά 60 μ. περίπου και περιλαμβάνει: αποσπασματικά τμήματα της αρχαίας οχύρωσης, το πιο εντυπωσιακά διατηρημένο τμήμα των αρχαίων νεωρίων¹¹, πάνω στο οποίο ανεγέρθηκε το επιβλητικό ρωμαϊκό τετράπυλο¹² (Εικ. 2, ΙΙ), και το ναό της Αφροδίτης¹³ (Εικ. 2, ΙΙΙ).

Όπως διαπιστώθηκε από τις πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες, το τμήμα του βόρειου μετώπου της πρώιμης ιπποτικής οχύρωσης, από το δυτικό πύργο του Heredia μέχρι τον πύργο του αποστόλου Παύλου (Εικ. 2, ΙΧ) «πατάει» πάνω σε αρχαία οχυρωματική γραμμή, πάχους 5,50 μ., και ταυτίζεται με την οχύρωση του πρωτοβυζαντινού φρουρίου του 7ου αιώνα¹⁴ (Εικ. 3, Ι).

Φαίνεται ότι ήδη κατά την ύστερη αρχαιότητα είχε αρχίσει να μετασηματίζεται ο νευραλγικός χώρος μεταξύ

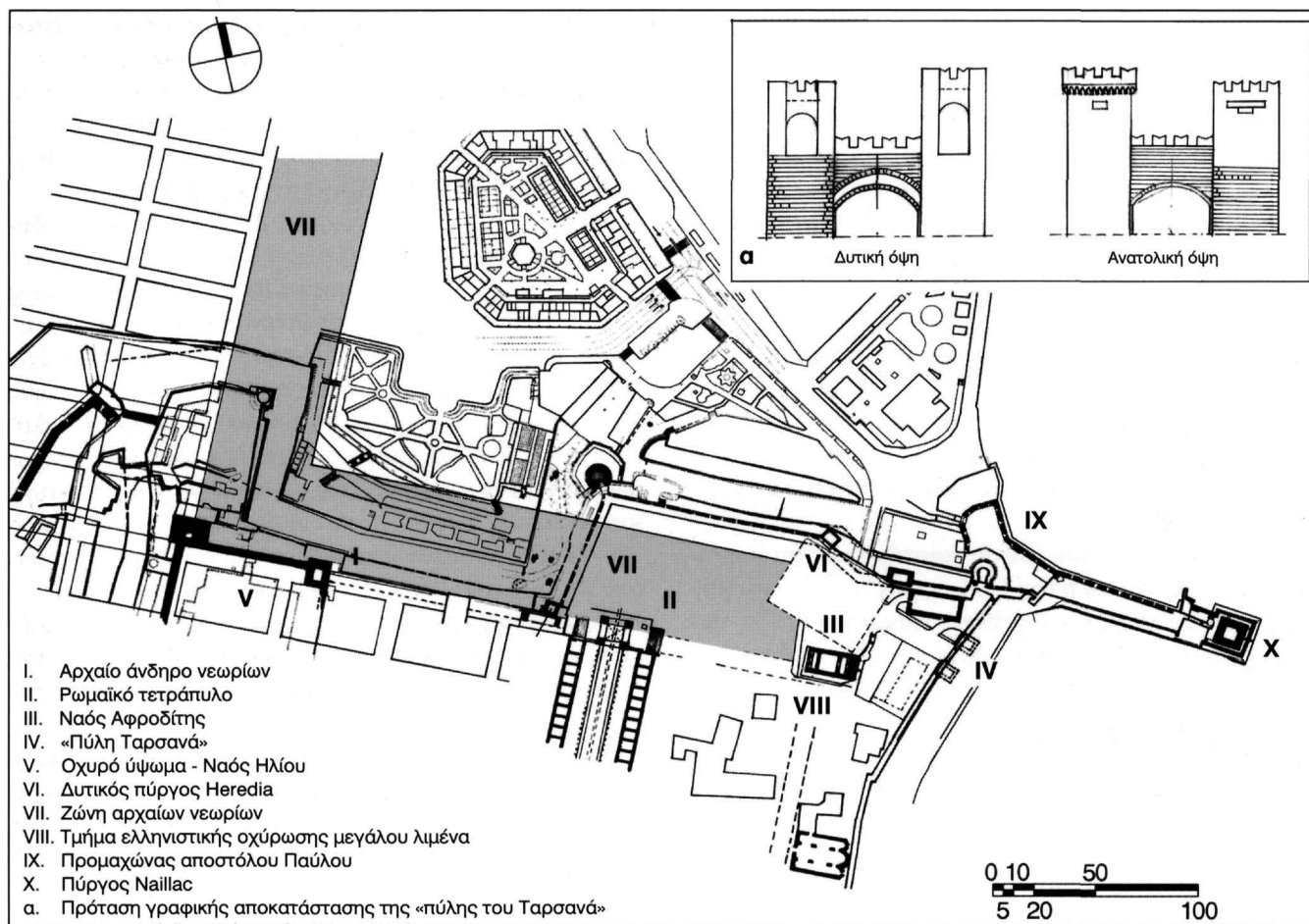
dell'isola di Rodi, Φλωρεντία 1936, 15.

¹¹ Blackman, ό.π. (υποσημ. 1), 47.

¹² M. Cante, «L'arco quadrifronte sul' decumano massimo», *ASAtene* 64-65 (1986-1987), 175-205. Η ίδια, «Il tetrapylon», *La presenza italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948*, Αθήνα 1997, 26-31.

¹³ G. Rocco, «Il tempio di Afrodite», *La presenza*, ό.π., 31-33.

¹⁴ Η. Κόλλιας, *Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και το παλάτι του μεγάλου μαγίστρου*, Αθήνα 1994², 89-90. Μανουσού-Ντέλλα, ό.π. (υποσημ. 8), 336-337.

Εικ. 2. Σχέδιο γενικής διάταξης των υπολειμμάτων μνημειακών κατασκευών στο βόρειο τμήμα της περιτειχισμένης πόλης.

των δύο κεντρικών λιμανιών της πόλης, γεγονός που υπογραμμίζει η σκηνογραφική ένταξη του ρωμαϊκού τετράπυλου, του τέλους του 2ου-αρχών του 3ου αι. μ.Χ. Σηματοδοτεί τη διασταύρωση της πομπικής οδού (cardo) που διέσχιζε το κέντρο της πόλης, με την «πλατεία» οδό Ρ6, πρώτη decumanus προς το μικρό λιμένα «Μανδράκι», που συνέδεε τη ζώνη του λιμανιού και το ναό της Αφροδίτης με το οχυρό ύψωμα, όπου πιθανότατα βρισκόταν ο ναός του Ηλίου¹⁵ (Εικ. 2, V).

Η προσεκτική παρατήρηση του ανάγλυφου του εδάφους στην ευρύτερη περιοχή της στενής λωρίδας γης, πλάτους 60-70 μ., που διαχώριζε τα δύο λιμάνια, οδηγεί

στη διαπίστωση ότι μια βραχώδης διεύρυνση υπήρχε στη νότια απόληξη του μόλου του αγίου Νικολάου και προς τα δυτικά, πάνω στην οποία θεμελιώθηκε και το ελληνιστικό τείχος μέχρι τη βάση του δυτικού πύργου του Heredia¹⁶ (Εικ. 2, VI).

Υπαρξη φυσικού βράχου διαπιστώνεται επίσης στη βάση του ναού της Αφροδίτης, του οποίου η σχέση με το τμήμα του αρχαίου τείχους που αποκαλύφθηκε στα νότια αυτού πρέπει να διερευνηθεί (Εικ. 2, VIII). Αντίθετα, η ζώνη μεταξύ τους, που επεκτείνεται προς τα δυτικά στο χώρο του ιπποτικού ταρσανά (Εικ. 3, T) είναι εντελώς επίπεδη και αμμώδους σύστασης και αφήνει

¹⁵ Κωνσταντινόπουλος, ό.π., 62. W. Hoepfner, *Der Koloss von Rhodos*, Βερολίνο 2003, 53-54. Μ. Μιχαλάκη-Κόλλια, «Η ελληνιστική Ρόδος στα όρια της μεσαιωνικής πόλης και η ερμηνευτική παρου-

σίαση των υπολειμμάτων της», *15 χρόνια αποκατάστασης* (υποσημ. 8), 76.

¹⁶ Hoepfner, *Der Koloss*, 53.

περιθώρια να εισχωρούσε η θάλασσα σε κάποια τμήματά της, όπως προκύπτει από τη μελέτη των ιστορικών πηγών, αλλά και από προφορική παράδοση που διατηρήθηκε κατά την τουρκοκρατία¹⁷.

Η πιθανότητα να υπήρχε αρχαία διάλυλος επικοινωνίας των δύο κεντρικών λιμανιών έχει ήδη από το 19ο αιώνα διατυπωθεί και θεωρείται αρκετά ισχυρή, παρότι χρήζει περαιτέρω έρευνας και τεκμηρίωσης. Σε κάθε περίπτωση είναι σαφές ότι ο ιδιαίτερα προνομιακός χώρος, που είχε θέα και στα δύο κεντρικά λιμάνια και στον οποίο είχε τη δυνατότητα να διεισδύει η θάλασσα, περιελήφθη ήδη στη μεσαιωνική οχύρωση του πρωτοβυζαντινού φρουρίου του 7ου αιώνα. Πιθανότατα και κατά τη βυζαντινή περίοδο εκεί εχωροθετείτο ο ταρσανάς, χρήση που με βεβαιότητα τεκμηριώνεται στις αρχές του 15ου αιώνα¹⁸.

Κατά την εγκατάσταση του συγκροτήματος του ιπποτικού ταρσανά στα τέλη του 14ου αιώνα¹⁹, τροποποιήθηκε η χάραξη της οχυρωματικής γραμμής μεταξύ των δύο προϋφισταμένων πρώιμων πύργων που φέρουν τα οικόσημα του μεγάλου μαγίστρου Heredia (1377-1396). Το νεότερο τμήμα του γνωστού από τον Bosio ως «τείχος του Ταρσανά», πλάτους 2 μ., βρίσκεται σε ορθή γωνία σε σχέση με το μέτωπο του θαλάσσιου τείχους του μεγάλου λιμένα, όπου ανοίγεται η πύλη του Ταρσανά (Εικ. 3, Π).

Όσον αφορά το κεντρικό –εμπορικό– μεσαιωνικό λιμάνι, που ταυτίζεται με τον «μέγαν λιμένα» της αρχαιότητας, αξίζει να αναφερθούμε ιδιαίτερα στα ακόλουθα:

I. Το οχυρωμένο μέτωπο του μεγάλου εμπορικού λιμανιού της ιπποτοκρατίας ήταν το ασθενέστερο τμήμα της ιπποτικής οχύρωσης (Εικ. 1, Α). Προστατευόταν από τους τρεις οχυρωμένους μόλους και την αλυσίδα που έκλεινε την είσοδο στο μεσαιωνικό λιμάνι (Εικ. 1, Α). Χαρακτηρίζεται από την προϋπαρξη του ανατολικού μετώπου του πρωτοβυζαντινού φρουρίου ή μετέπειτα

«Κολλάκιου» της ιπποτοκρατίας, στο βορειοδυτικό τμήμα του οποίου ανοίγονται η βυζαντινή «Θαλασσινή πύλη» (Εικ. 1, Π) και η «πύλη του Ταρσανά»²⁰ (Εικ. 2, IV). Η κατασκευή της πύλης του Ταρσανά²¹ χρονολογείται μεταξύ του 1392 και του 1396, όταν ο Domenico Allempagna υπήρξε «αμυράλης» (ναύαρχος) του ιπποτικού τάγματος. Η αξονική ένταξή της σε σχέση με το συγκρότημα των θόλων του ταρσανά, βάσει των ιχνών που σώζονται στην εσωτερική παρειά του τείχους²², αλλά και ενσωματωμένα στα νεότερα κτίσματα της ιταλοκρατίας στη νοτιοδυτική γωνία του, καθιστά πιθανή τη χρήση της για την ανέκλυση σκαφών προς επισκευή, που δικαιολογεί και το ασυνήθιστα μεγάλο εύρος της (Εικ. 3, Π). Είναι προφανές ότι το τείχος έχει ανακατασκευαστεί την εποχή του μεγάλου μαγίστρου D'Aubusson, μετά την κατάρρευση του κατά τον κατακλυσμό του 1476²³, ενσωματώνοντας τις παλαιότερες κατασκευές των πύργων και εν μέρει βυθίζοντάς τις στην παχύτερη τοιχοποιία του τέλους του 15ου αιώνα.

Η πρώιμη ιπποτική και ίσως και η βυζαντινή οχυρωματική γραμμή σχεδόν ταυτιζόταν με την πορεία του σημερινού θαλάσσιου μετώπου. Αυτό αποδεικνύεται από την αποκάλυψη υπολειμμάτων παλαιότερου πύργου που περιλαμβάνεται στο εσωτερικό της κάτοψης του βορειότερου πύργου της πύλης του Ταρσανά (Εικ. 2, α και 3, Α). Η ομοιότητα του πύργου αυτού με τον πρώιμο ιπποτικό πύργο²⁴ που ορθώνεται στα βόρεια της βυζαντινής «Θαλασσινής πύλης» (σημερινής Πύλης του Μουσείου) (Εικ. 1, Π), ως προς τα μορφολογικά και τυπολογικά του χαρακτηριστικά, καθιστά ισχυρή την υπόθεση ύπαρξης παλαιότερης πύλης στην ίδια θέση. Κατά την πρώιμη ιπποτοκρατία, εποχή του μεγάλου μαγίστρου Helion de Villeneuve (1319-1346), η τειχιωμένη πόλη επεκτάθηκε περιλαμβάνοντας τις αρχικά ατείχιστες συνοικίες στα ανατολικά του βυζαντινού τείχους της «Χώρας» που είχε όριο τη σημερινή οδό Πυθαγό-

¹⁷ Gabriel, *Architecture militaire*, 5-6. Η περιοχή αυτή κατά την τουρκοκρατία ήταν γνωστή ως «Egri Liman» που σημαίνει «κυρτό» ή «λοξό» λιμάνι. Βλ. και C. Newton, *Travels and Discoveries in the Levant*, Λονδίνο 1865, 149-150.

¹⁸ G. Gerola, *Le tredici Sporadi nel codice classense di Cristoforo Buodalmonti*, Bologna 1914, 14-15. C. Barsanti, «Rodi descritta e illustrata nel "Liber insularum archipelagi" di Cristoforo Buodalmonti», *15 χρόνια αποκατάστασης* (υποσημ. 8), 266-278.

¹⁹ A. Luttrell, *The Town of Rhodes (1306-1356)*, Ρόδος 2003, 119, όπου αναφέρεται ότι στην ευρύτερη αυτή περιοχή περιλαμβάνονταν εγκαταστάσεις που δεν λειτουργούσαν αποκλειστικά για τους Ιωαννίτες ιππότες, ο καθεδρικός ναός, το νοσοκομείο και ο ταρσανάς με τις αποθήκες και το ναυπηγείο του, που εξυπηρετού-

σαν ή πρόσφεραν εργασία σε άτομα που δεν ανήκαν στο τάγμα.

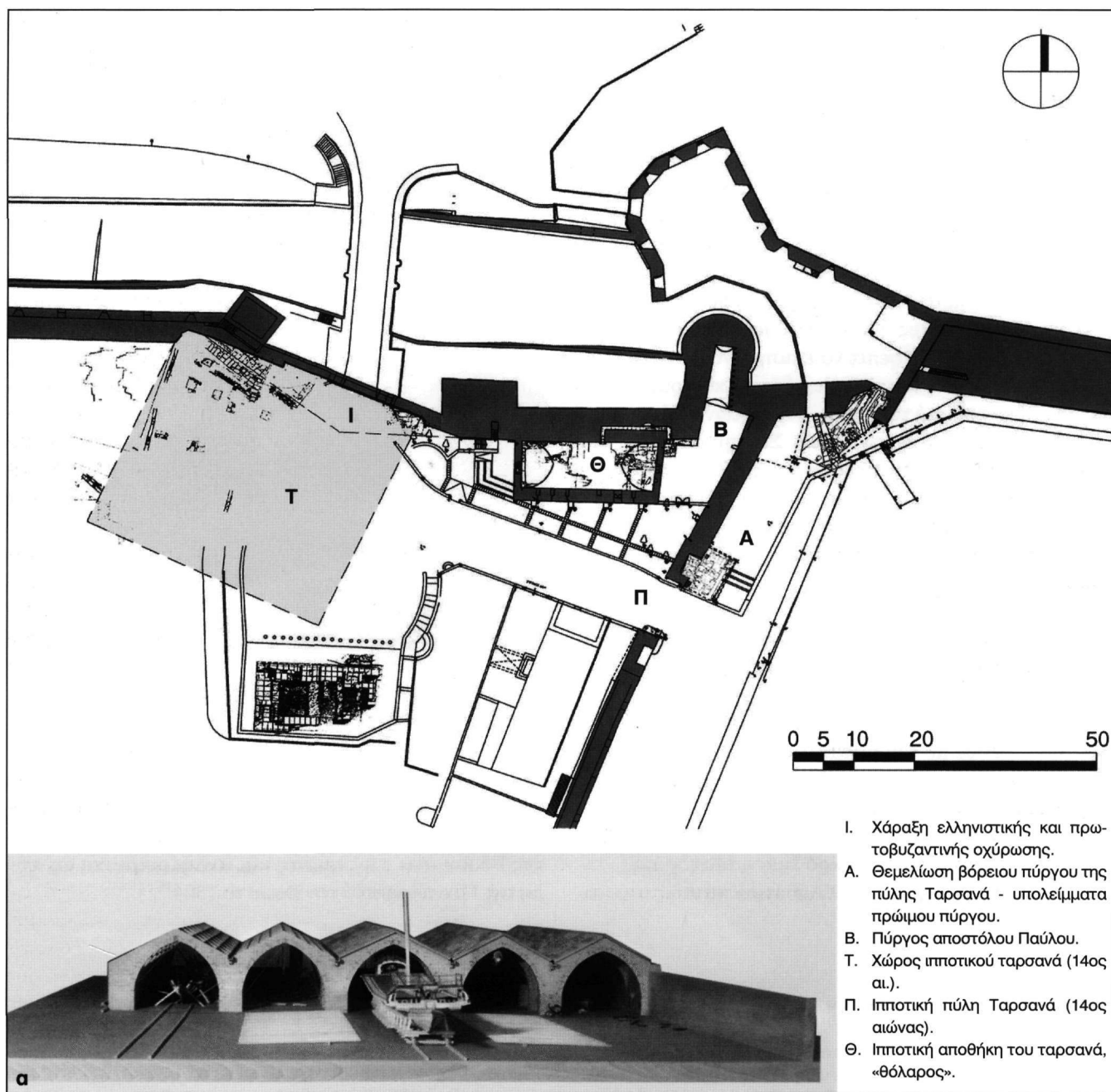
²⁰ Κόλλιας, ό.π. (υποσημ. 8), 81-108. Μανούσου-Ντέλλα, ό.π. (υποσημ. 8), 332-335, πίν. 291-294.

²¹ Gabriel, *Architecture militaire*, 69-70.

²² Η γραφική αποκατάσταση του συγκροτήματος του ταρσανά μπορεί να βασιστεί σε συγκριτικά στοιχεία, π.χ. με τον ταρσανά της Valencia (Εικ. 3, α), βλ. E. Mira, A. Zaragoza Catalán, *Una arquitectura gotica mediterránea*, τ. 2, Valencia 2000, 165-168.

²³ Α. Τσοπανάκης, «Στο περιθώριο του κατακλυσμού του 1476», *Ροδανία 2* (1994), 551-559.

²⁴ Gabriel, *Architecture militaire*, 6. Μανούσου-Ντέλλα, ό.π. (υποσημ. 8), πίν. 294.

Εικ. 3. Γενική διάταξη των υπολειμμάτων μνημειακών κατασκευών στην περιοχή του ιπποτικού ταρσανά. α. Αναπαράσταση του ταρσανά της Valencia (14ος αι.) (πρόπλασμα Carlos Martinez).

ρα²⁵. Πιθανότατα η ίδια, ασθενής αρχικά, οχυρωματική γραμμή συνέχισε να επεκτείνεται ανατολικά και νότια

επί μεγάλου μαγίστρου De Gozon (1346-1353)²⁶ ταυτόχρονα με την κατασκευή του ανατολικού μόλου του με-

²⁵ Κόλλιας, ό.π. (υποσημ. 14), 73-90, σχέδ. I.

²⁶ Η. Κόλλιας, «Αναζητώντας τα χαμένα μνημεία της μεσαιωνικής

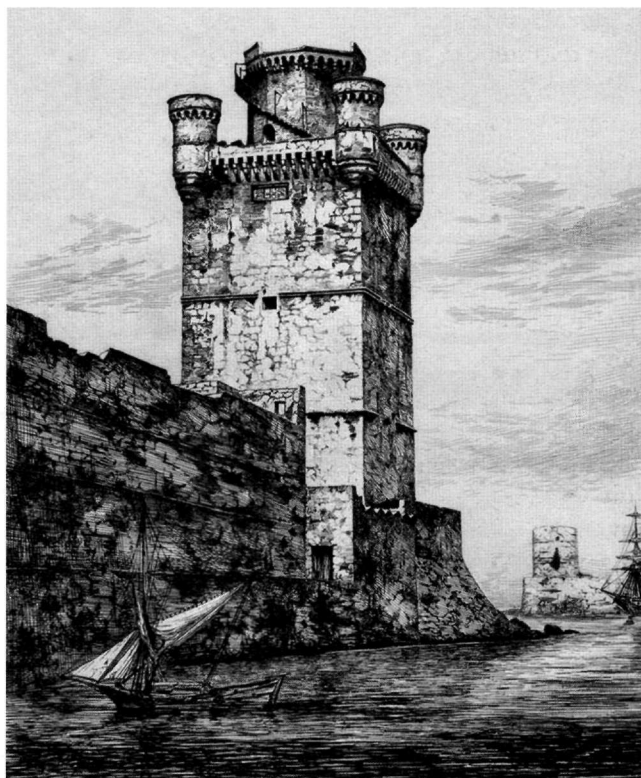
πόλης της Ρόδου», 15 χρόνια αποκατάστασης (υποσημ. 8), 288-289. Μανούσου-Ντέλλα, ό.π. (υποσημ. 8), 333.

γάλου εμπορικού λιμένα, ενώ τμήματα του πρώιμου αυτού τείχους, ή μάλλον «προτειχίσματος» («barbacane»), ανιχνεύονται –παράλληλα με τη σημερινή πορεία της οχύρωσης– ενσωματωμένα στο σημερινό πάχος της²⁷.

Στο νεότερο τμήμα του μετώπου του τείχους του εμπορικού λιμανιού χαρακτηριστικό στοιχείο είναι ο πρώιμος ορθογώνιος πύργος²⁸, στον οποίο συνυπάρχουν τα οικοσκήμα του Naillac, που αρχικά τον κατασκεύασε (Εικ. 1, Π), και του Orsini. Ο μεγάλος μάγιστρος Orsini προφανώς τον μετασκεύασε, εντάσσοντάς τον στο ευρύτερο τείχος μήκους 200 μ., που με δικά του έξοδα ανακατασκεύασε²⁹. Πρέπει να επισημανθεί ότι στη βάση του πύργου είναι ενσωματωμένος ο κεντρικός οχετός για την απορροή των ομβρίων υδάτων από το εσωτερικό της πόλης προς το λιμάνι. Στο τμήμα αυτό του τείχους, που ανακατασκεύασε ο μεγάλος μάγιστρος Orsini, συμπεριελήφθη και η πρώτη «πύλη του μόλου»³⁰ που, ήδη από την εποχή του μεγάλου μαγίστρου Zacosta (1461-1467), αναφέρεται ως «πύλη της Αγίας Αικατερίνης»³¹.

Και στο θαλάσσιο αυτό μέτωπο του τείχους του εμπορικού λιμανιού έντονη είναι η σφραγίδα του μεγάλου κατασκευαστή των οχυρώσεων, μεγάλου μαγίστρου Pierre d'Aubusson (1476-1503)³². Παράλληλα με την ανακατασκευή εκ βάθρων του κυρίως τείχους, στο τμήμα του που κατέρρευσε με τον κατακλυσμό του 1476 στα βόρεια της Παναγίας του Κάστρου, προχώρησε σε εργασίες πλήρους αναδιαμόρφωσης του «τείχους του Ταρσανά»³³, από τον πύργο του Naillac μέχρι τον παλιό πύργο του Ragnac προς το μικρό λιμάνι Μανδράκι.

Η ανεξίτηλη σφραγίδα του D'Aubusson πάντως στο κέ-

Εικ. 4. Γραφική απεικόνιση του πύργου Naillac, βασισμένη σε φωτογραφική λήψη (Newton 1865).

ντρο του οχυρωμένου μετώπου του ιπποτικού λιμανιού υπήρξε η ένταξη της νεότερης Θαλασσινής πύλης³⁴ που αναδείχθηκε σε σημαντικό κομβικό σημείο της πόλης της Ρόδου ανά τους αιώνες και αναφέρεται και ως πύλη της Πλατείας από τον Bosio το 1504³⁵.

²⁷ Μανούσου-Ντέλλα, ό.π. (υποσημ. 8), 56.

²⁸ Gabriel, *Architecture militaire*, 135.

²⁹ Βλ. Bosio, *Dell'istoria*, 335, όπου αναφέρεται ότι το 1472/73 «ο μέγας μάγιστρος ανέλαβε την υποχρέωση να κάνει εκατό canne (200 μ.) τείχος γύρω από την πόλη από την πλευρά της θάλασσας, με έξοδά του, ύψους έξι canne (12 μ.) και πλάτους μίας (2 μ.) με κάποιες διευκολύνσεις που του δόθηκαν, υποσχόμενος να το τελειώσει εντός του επόμενου Μαρτίου».

³⁰ Όπως αναφέρεται στο ιδρυτικό έγγραφο του ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης το 1390/91, βλ. Gabriel, *Architecture militaire*, τ. 2, Παρίσι 1923, 227-228, αριθ. XIV.

³¹ Gabriel, *Architecture militaire*, 62. Κ. Μανούσου-Ντέλλα, «Μορφολογικά στοιχεία των μεσαιωνικών πυλών της πόλης της Ρόδου», *Γλυπτική και λιθοξοική στη λατινοκρατούμενη Ανατολή (13ος-17ος αι.)*, Ηράκλειο 2007, 255-226.

³² Βλ. Bosio, *Dell'istoria*, 335, όπου αναφέρεται ότι ο Pierre d'Aubusson, μπυαλής του Lureil, έρχεται στη Ρόδο το 1468 και ορίζει επι-

θεωρητής των έργων στις οχυρώσεις το 1473, ως «καπετάνιος της πόλης της Ρόδου».

³³ Βλ. Bosio, *Dell'istoria*, 351, όπου αναφέρεται: «διατάχθηκε ότι θα έπρεπε να φροντίσουν για το χαλασμένο τείχος στον Ταρσανά και οι αναγκαίες επιδιορθώσεις θα έπρεπε να γίνουν γρήγορα...» (σ. 351)· τότε αποφασίστηκε ότι θα τειχιζόταν η «πύλη του Ταρσανά» (1475), καθορίστηκε ότι «τα αναφερθέντα τείχη του Ταρσανά θα έπρεπε να γίνουν σε μήκος και πάχος δεκαοκτώ παλαμών...» (1476) (σ. 358), και «ότι πάνω απ' όλα θα έπρεπε να τελειώσει το νέο τείχος του Ταρσανά ως πράγμα πάρα πολύ σημαντικό. Γι' αυτό (ο μεγάλος μάγιστρος D'Aubusson) πήρε πάνω του τη φροντίδα και το ανέλαβε. Καθορίζοντας εννέα φιορίνια και μισό της Ρόδου για κάθε κάρνα, όπως πληρώνονταν ήδη από τον προκατόχο του...» (1476) (σ. 364).

³⁴ Μανούσου-Ντέλλα, ό.π. (υποσημ. 31), 233-236.

³⁵ Bosio, *Dell'istoria*, 578.

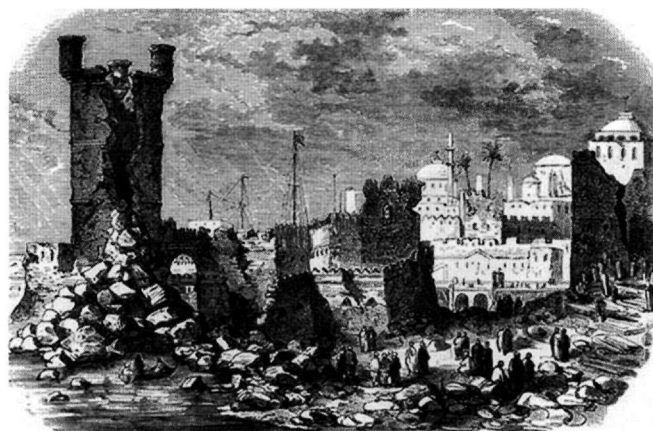

Η κατασκευή της ολοκληρώθηκε το 1476, η μορφή της όμως αναπαράγει πρότυπα που εμφανίστηκαν στη δυτική Ευρώπη δύο αιώνες νωρίτερα³⁶. Η επέμβαση ολοκληρώθηκε με την κατασκευή συνεχούς προτειχίσματος στη βάση του κυρίως τείχους, το οποίο σωζόταν στο τέλος της τουρκοκρατίας και έφερε επίσης τα οικόσημα του D'Aubusson³⁷.

II. Ο πύργος του Naillac ή «πύργος του λιμανιού»³⁸ (Εικ. 1, I) ήταν ο κύριος πύργος της οχύρωσης των λιμανιών της Ρόδου και ένα από τα πιο γοητευτικά σημεία αναφοράς της πόλης³⁹, που εξαφανίστηκε στην κυριολεξία το 1863⁴⁰. Βρισκόταν στο βραχώδες ανατολικό άκρο του ομώνυμου μώλου, όπου επίσης το άφθονο αρχαίο οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση τεκμηριώνει την ύπαρξη άγνωστης αρχαίας κατασκευής. Ορθωνόταν πάνω σε συμπαγή τετράγωνη μαρμάρινη βάση από αρχαίο υλικό με μεταλλικούς συνδέσμους⁴¹ (Εικ. 2, X).

Η κατασκευή του πύργου χρονολογείται στην εποχή του μεγάλου μαγίστρου Philibert de Naillac (1396-1421) από το οικόσημο⁴² που, σε συνδυασμό με το σταυρό του τάγματος των Ιωαννιτών, ήταν εντειχισμένο μέσα σε ορθογώνιο πλαίσιο στον άξονα και των τεσσάρων πλευρών του πύργου. Το ψηλότερο επίπεδο, στο οποίο κατέληγε μία εξωτερική πέτρινη σκάλα, βρισκόταν στα 46 μ. περίπου από την επιφάνεια της θάλασσας⁴³ (Εικ. 4). Δύο ζώνες από πέτρινα, χαρακτηριστικής μορφής κυμάτια («cordone»)⁴⁴, αντίστοιχα με τις στάθμες των ορόφων του, υποδιαιρούσαν τις όψεις του πύργου σε τρία ίσα μέρη.

Η γενική διάταξη του πύργου φαίνεται ότι συνδυάζει

Εικ. 5. Μερική κατάρρευση του πύργου Naillac μετά το σεισμό και την καταστροφική έκρηξη της πυρτίδας το 1856. Σκίτσο της 16-12-1856 (εφημ. Βρετανικός Αστέρας, London of Illustration News).

επιρροές από την Προβηγκία⁴⁵ (ανάκτορο των αρχιεπισκόπων στη Narbonne, του 1318), αλλά και από πολυάριθμους πύργους της Ισπανίας, και παρουσιάζει μορφολογική και τυπολογική συγγένεια με τον ψηλό πύργο του κάστρου της Mota κοντά στη Medina del Campo⁴⁶, που επιστέφεται με πυργίσκους σε πρόβολο και ζεματίστρες και συνδέεται με το γειτονικό τείχος με τόξο (Εικ. 7).

Όσον αφορά την οχρωματική αρχιτεκτονική των Ιωαννιτών ιπποτών παρατηρούνται σαφέστατες αναλογίες με δύο ακόμη πύργους, που ανάγονται επίσης στην περίοδο του μεγάλου μαγίστρου Naillac, από τη συγκριτική μελέτη των οποίων προκύπτουν στοιχεία για τη

³⁶ Eugène Viollet-le-Duc, *Dictionnaire de l'architecture médiévale*, Παρίσι 1997, 34. Gabriel, *Architecture militaire*, 137.

³⁷ Gabriel, *Architecture militaire*, ο οποίος περιγράφει το, σήμερα εξαφανισμένο, οικόσημο του μεγάλου μαγίστρου D'Aubusson στο κατεστραμμένο τμήμα του προτειχίσματος μπροστά από τη Θαλασσινή πύλη. Το προτείχισμα και το οικόσημο διακρίνονται σε παλιά φωτογραφία του τέλους της τουρκοκρατίας.

³⁸ Bosio, *Dell'istoria*, 351, 293, όπου αναφέρεται και ως «πύργος του Trabucco».

³⁹ Gabriel, *Architecture militaire*, 72-73. Μανούσου-Ντέλλα, ό.π. (υποσημ. 3), 33.

⁴⁰ M. Gehlhoff-Βολονάκη, «Ο σεισμός και η έκρηξη της πυρτίδας στη Ρόδο το έτος 1856 κατά τον Hedenborg», *Δρόμος* 13-14 (1982), 52-59. Απ' ό,τι φαίνεται ο πύργος υπέστη σοβαρές ζημιές από το σεισμό και την έκρηξη του 1856 και, επειδή οι Τούρκοι δεν κατόρθωσαν να τον επισκευάσουν αποτελεσματικά, κατέρρευσε ολο-

κληρωτικά στο σεισμό του 1863. Ο πύργος πριν από την κατάρρευση απεικονίζεται σε σκίτσο της εποχής (εφημ. Βρετανικός Αστέρας, London of Illustration News, 16-12-1856) (βλ. Εικ. 5).

⁴¹ Hoerpfner, ό.π. (υποσημ. 15), σχέδ. 12, 13. Ο ίδιος, ό.π. (υποσημ. 6), ειχ. 11.

⁴² Gabriel, *Architecture militaire*, πίν. XXXI.3. Σήμερα εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ρόδου.

⁴³ Μία από τις πρώιμες φωτογραφικές λήψεις πριν από το 1863, από την κορυφή του πύργου προς την τειχισμένη πόλη φυλάσσεται σήμερα στο Μουσείο Μπενάκη.

⁴⁴ Πανομοίωτο είναι το «cordone» του, αρχικά πανύψηλου επίσης, πρώιμου πύργου με το οικόσημο του Naillac στα νότια της βυζαντινής Θαλασσινής πύλης (βλ. Εικ. 1, Π).

⁴⁵ Gabriel, *Architecture militaire*, 137. Viollet-le-Duc, ό.π. (υποσημ. 36), τ. 7, 25, ειχ. 13.

⁴⁶ Quentin Hughes, *Military architecture*, Αγγλία 1991, 47.

Εικ. 6. Ο πύργος της Γαλλίας στο κάστρο του Αγίου Πέτρου στο Μποντρούμ (Stephen Spiteri 2001).

γραφική αποκατάσταση του χαμένου πύργου⁴⁷. Πρόκειται για τον πανύψηλο επίσης πύργο του Κολλάκιου που δέσποζε στο κέντρο του μεγάλου –εμπορικού– μεσαιωνικού λιμανιού⁴⁸ (Εικ. 1, Π) και προστάτευε τη βυζαντινή Θαλασσινή πύλη στα νότια της, καθώς και για τον πύργο της Γαλλίας στο ιπποτικό φρούριο του Αγίου Πέτρου στην Αλικαρνασσό ή Μποντρούμ⁴⁹ (Εικ. 6).

⁴⁷ Για το σκοπό αυτό μπορούν να αξιοποιηθούν πλήθος γραφικές απεικονίσεις (Rottiers, Flandin, Berg κ.ά.), αλλά και πρώιμες φωτογραφικές λήψεις του που υπάρχουν στα βιβλία των C. Newton, ό.π. (υποσημ. 17), Gabriel, *Architècture militaire*, 60, εικ. 39 και στο άρθρο του Η. Κόλλια, «Μάστορες, πρωτομάστορες και μηχανικοί των μεσαιωνικών οχυρώσεων της Ρόδου», *ΔΧΑΕ ΙΘ'* (1998), 151, εικ. 2.

⁴⁸ Gabriel, *Architècture militaire*, 67-68. Είναι πιθανό, οι δύο κατώτεροι όροφοι του πύργου του Naillac να είχαν πανομοιότυπη διαμόρφωση και αναλογίες με τους ημικυλινδρικούς θόλους του σωζόμενου τμήματος αυτού του πύργου.

⁴⁹ A. Maiuri, «I castelli dei cavalieri di Rodi, a Cos, a Bodrum»,

Εικ. 7. Ο πύργος της Mota στη Medina del Campo, Ισπανία (Quentin Hughes 1991).

Μορφολογικές αναλογίες επίσης διαπιστώνεται ότι υπήρχαν και με το τετράπλευρο οχυρό κτίσμα, πιθανώς σκοπιά, που βρισκόταν στην κορυφή του λόφου του Αγίου Στεφάνου προς το ανοικτό πέλαγος, από όπου οι Ιωαννίτες ιππότες περίμεναν πάντα την εμφάνιση του στόλου του σουλτάνου. Το κτίσμα ήταν σε ερειπιώδη κατάσταση, όταν το απεικόνισε γραφικά ο Rottiers⁵⁰ ονομάζοντάς το «La vedette des chevaliers».

III. Ο μόλος των Μύλων ή ανατολικός μόλος του «μεγάλου λιμένος» (Εικ. 1, Π), κατά την αρχική διευθέτηση της κλασικής πόλης της Ρόδου το 408 π.Χ., ήταν ανοχύρωτος και ιδιαίτερα ευάλωτος⁵¹. Λαμπρή αποκάλυψη των πρόσφατων ανασκαφικών ερευνών είναι ένα σιβαρό μέτωπο ελληνιστικής οχύρωσης με ογκώδεις τετράγωνους πύργους (Εικ. 8), που κατασκευάστηκε με-

ASatene IV-V (1921-1922), 290-343. Stephen C. Spiteri, *Fortresses of the Knights*, Malta 2001, 204-218. A. Luttrell, «The Later History of the Maussoleion and its Utilization in the Hospitaller Castle at Bodrum», *The Maussoleion at Halikarnassos* (Reports of the Danish Archaeological Expedition to Bodrum), τ. 2, Aarhus, Δανία 1986, 114-214.

⁵⁰ B.E.A. Rottiers, *Description des monuments de Rhodes*, Βρυξέλλες 1828-1830, πίν. LIV.

⁵¹ Φιλήμονος-Τσοποτού, ό.π. (υποσημ. 9), 79-81. Ιω. Κοντής, «Τά αρχαία τείχη της Ρόδου, Α'. Οί συγγραφείς», *ΑΔ* 18 (1963), Μελέται, 76-94.

τά την οδυνηρή εμπειρία της πολιορκίας του Δημητρίου του Πολιορκητή το 305 π.Χ. και αναπτύσσεται σε συνολικό μήκος περίπου 100 μ.⁵² (Εικ. 9, Α). Ως προς την κλίμακα, την κατασκευή και την τυπολογία παρουσιάζει σαφέστατες αναλογίες με την επίσης ελληνιστική οχύρωση του χερσαίου νότιου τείχους της πόλης της Ρόδου⁵³.

Σε ό,τι αφορά τις πρώιμες οχυρωματικές φάσεις της ιπποκρατίας μπορούμε συνοπτικά να διατυπώσουμε τα ακόλουθα συμπεράσματα:

1. Το στιβαρό και αρκετά συμπαγές ελληνιστικό οχύρωμα καταργήθηκε ή καταστράφηκε, γύρω στα τέλη του 2ου ή στο πρώτο μισό του 1ου αι. π.Χ.⁵⁴ Η βάση της αρχαίας κατασκευής μετασηματίστηκε σε μόλο με χρήση αποθηκευτικών χώρων ενταγμένων σε ορθογώνια «κενά», που δημιουργήθηκαν σε επαφή με το εσωτερικό μέτωπο του «μεταπυργίου» και ανάμεσα στις αντηρίδες που υποβάσταζαν την «πάροδο» (Εικ. 9, Β). Μια πλατφόρμα-αποβάθρα εφάπτεται του μόλου από τα δυτικά και τα βόρεια στην ίδια στάθμη με τα υπολείμματα της αρχαίας οχύρωσης.

2. Σύμφωνα με γραπτές πηγές και σε συνδυασμό με ιστορικά γεγονότα, το 1248, όταν διοικούσε τη Ρόδο ο Ιωάννης Γαβαλάς, η πόλη κατελήφθη από Γενοβέζους⁵⁵. Οι Βυζαντινοί την ανακατέλαβαν το 1250 συλλαμβάνοντας αρκετούς αιχμαλώτους που, για να κερδίσουν την ελευθερία τους, έκτισαν τους μύλους του λιμανιού⁵⁶. Η έδρασή τους αρχικά διευθετήθηκε πάνω στους ογκώδεις βράχους που έχουν τοποθετηθεί σε μια ζώνη πλάτους 3-6 μ. κατά μήκος του μόλου και ανατολικά⁵⁷, προκειμένου να ανακόπτουν την ορμή των τεράστιων κυμάτων που ξεσηκώνει το χειμώνα ο θυελλώδης νοτιοανατολικός άνεμος⁵⁸ (Εικ. 9, Γ).

3. Μετά την εγκατάσταση του ιπποτικού τάγματος των Ιωαννιτών στη Ρόδο το 1309, σε γραπτή πηγή αναφέρεται ότι ο μεγάλος μάγιστρος Dieudonne de Gozon (1346-1353) «κατασκεύασε το μόλο και έκλεισε από τη θάλασσα το μπούργκο της Ρόδου»⁵⁹.

Εικ. 8. Γενική άποψη του αρχαιολογικού χώρου του μόλου των Μύλων από Ν.

Από τις πρόσφατες αποκαλύψεις προκύπτει ότι έργο του μεγάλου μάγιστρου De Gozon υπήρξε η κατασκευή της ανατολικής πλευράς του μόλου προς τον κόλπο της Ακαντιάς, με χρήση ακέραιων λιθοπλίνθων που αποξηλώθηκαν από την ελληνιστική οχύρωση (Εικ. 9, Δ).

⁵² ΑΔ 54 (1999), Χρονικά, 991-995. *Ανοιχτές ημέρες*. «Η ιστορία μιας ανασκαφής», Ρόδος 2002, 9, 12, 13.

⁵³ Φιλήμονος-Τσοποτού, ό.π. (υποσημ. 9), 84, αναδιπλ. σχέδ. Ι και ΙΙΙ.

⁵⁴ *Ανοιχτές ημέρες* (υποσημ. 52), 12. Κόλλιας, ό.π. (υποσημ. 42), 290.

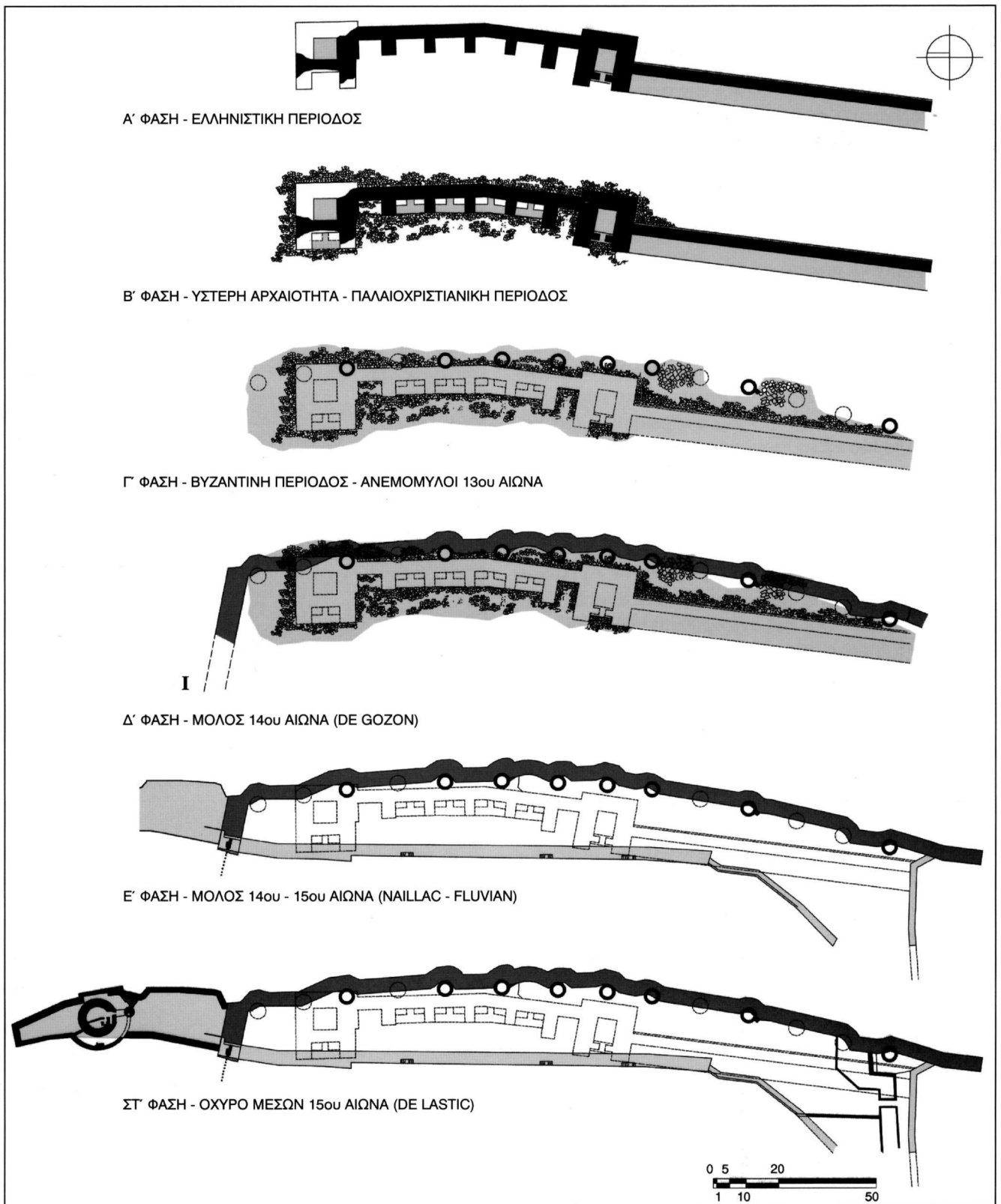
⁵⁵ Α. Σαββίδης, «Η βυζαντινή δυναστεία των Γαβαλάδων και η ελληνοϊταλική διαμάχη για τη Ρόδο το 13ο αιώνα», *Μελετήματα βυζαντινής προσωπογραφίας και τοπικής ιστορίας*, Αθήνα 1992, 15-31.

⁵⁶ Σαββίδης, «Η γενουάτικη κατάληψη της Ρόδου το 1248-1250 μ.Χ.», στο ίδιο, 349-365.

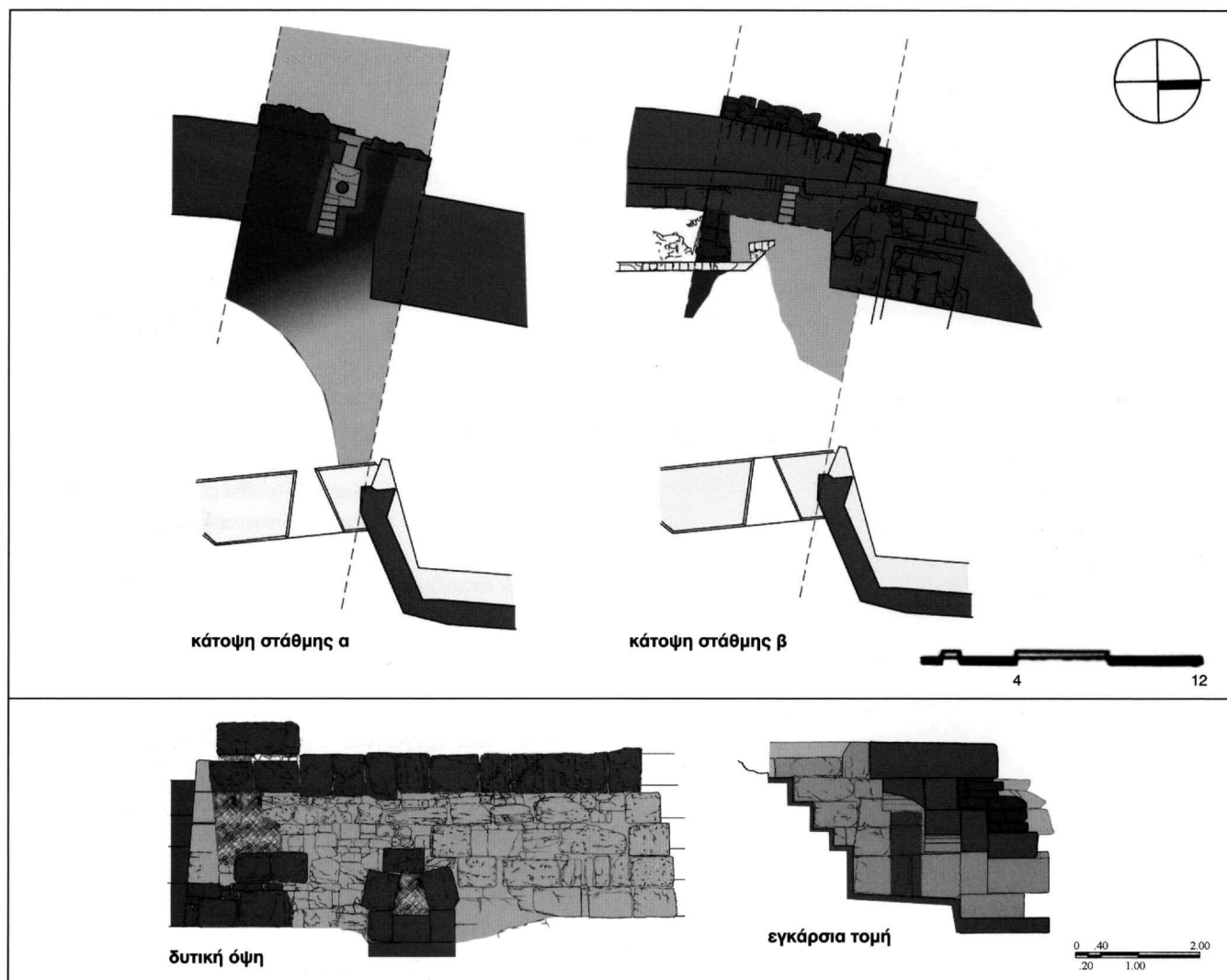
⁵⁷ Luttrell, ό.π. (υποσημ. 19), 258-262.

⁵⁸ Γ. Ντέλλας, «Οι μεσαιωνικοί ανεμόμυλοι της Ρόδου», *Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή (5ος-15ος αι.)*, Ειδικό θέμα του Εικοστού Δευτέρου Συμποσίου της ΧΑΕ, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, 281-285.

⁵⁹ Luttrell, ό.π. (υποσημ. 19), 258. Κόλλιας, ό.π. (υποσημ. 26), 288.

Εικ. 9. Οι οχρωματικές κατασκευές στο μύλο των Μύλων.

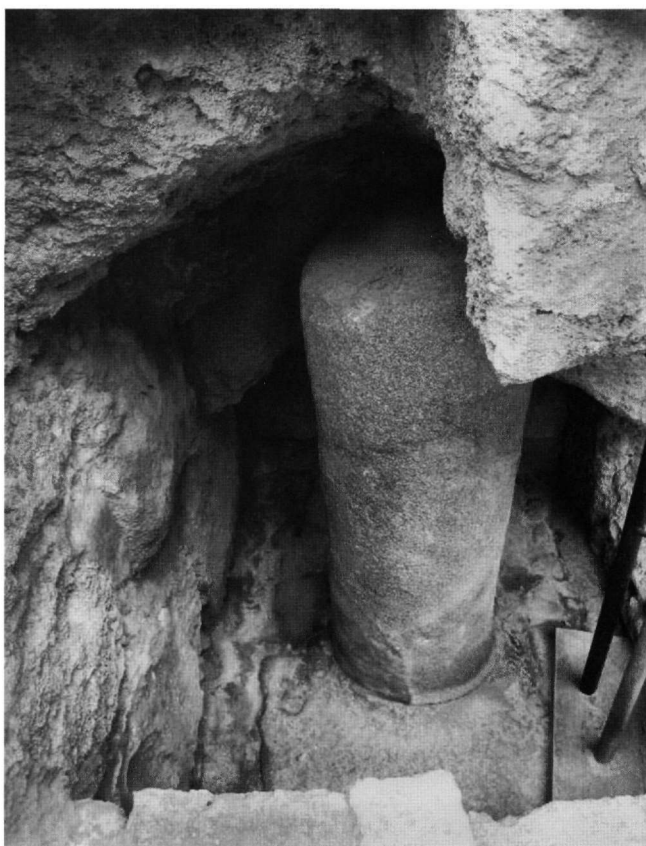
Εικ. 10. Διάταξη του σταθερού τμήματος της αλυσίδας του λιμανιού στο μόλο των Μύλων.

Έχει πλάτος τουλάχιστον 3,50 μ. αλλά αρκετά άτεχνη κατασκευή. Λόγω της παλαιότητας και της άμεσης προσβολής του από τις καιρικές συνθήκες έχει υποστεί πολλές επεμβάσεις και ανακατασκευές, έτσι ώστε ελάχιστα τμήματά του πλέον ανήκουν στην αρχική του μορφή. Ασφαλώς ήταν οχυρωμένος με πρώιμης μορφής επάλξεις για να αποκρούεται εχθρική επίθεση από το πέλαγος, ενώ στην ίδια οικοδομική φάση αποδίδεται η κατασκευή του ασθενούς «προτειχίσματος» που συνεχιζόταν στην ίδια ευθεία νοτιότερα, παράλληλα προς την ακτογραμμή του κόλπου της Ακαντιάς, «κλείνοντας από τη θάλασσα το μπούργκο της Ρόδου».

Όπως πρόσφατα αποκαλύφθηκε, η κατασκευή αυτή της ανατολικής πλευράς του μόλου των Μύλων εκά-

μπτετο στο βόρειο άκρο της προς τα ΒΔ., συμπλεκόμενη με τους ογκώδεις λίθους της αρχαίας αποβάθρας, αλλά και το βραχώδες υπόστρωμα έδρασης του μόλου. Συνέχιζε ως κρηπίδωμα πλάτους 7,50 μ., άγνωστου μήκους και στην ίδια ευθεία με το μόλο του Naillac (Εικ. 9, φάση Δ, Ι) Πρόκειται πιθανότατα για μια πρώιμη προσπάθεια ελέγχου της εισόδου του λιμένος με μείωση του ανοίγματός του, κατ' αναλογία με αντίστοιχη διαμόρφωση που διατηρήθηκε μέχρι σήμερα στο λιμάνι «Μανδράκι»⁶⁰.

⁶⁰ Hoepfner, ό.π. (υποσημ. 9), 35, εικ. 13. Bosio, *Dell'istoria* (υποσημ. 5).

Εικ. 11. Η μαρμαρίνη «δέστρα» της αλυσίδας του λιμανιού στο μόλο των Μύλων.

4. Το φθινόπωρο του 2006 αποκαλύφθηκε η επιβλητική διάταξη της εγκατάστασης της αλυσίδας που από το τέλος του 14ου αιώνα «έκλεινε» την είσοδο του κεντρικού εμπορικού λιμανιού της πόλης των ιπποτών και που συχνά αναφέρεται στις αρχαιολογικές πηγές του τόπου. Η πρώτη αναφορά σε γραπτή πηγή, σύμφωνα με τον

Bosio, είναι του 1454, την εποχή του μεγάλου μαγίστρου J. de Milly (1454-1461), οπότε τεκμηριώνεται ότι ο προκάτοχός του μεγάλος μάγιστρος Lastic «έκανε μεγάλα έξοδα για να οχυρώσει το λιμάνι για την ασφάλεια των ναυτικών και των ταξιδιωτών με πύργους και αλυσίδες»⁶¹. Η αλυσίδα αναφέρεται και το 1462⁶², ενώ το 1475 αποφασίζεται «να βάλουν στο στόμιο του λιμανιού μια αλυσίδα από κορμούς»⁶³ και το 1476 ο μεγάλος μάγιστρος D'Aubusson με απόφαση του Συμβουλίου διέταξε, για μεγαλύτερη ασφάλεια του λιμανιού της Ρόδου, να τοποθετηθεί στο στόμιο του «μια αλυσίδα από πάρα πολύ καλό σίδηρο και χοντρή όσο χρειαζόταν»⁶⁴. Βρίσκεται ακριβώς απέναντι από την αντίστοιχη διάταξη του χώρου ελέγχου και κίνησης της αλυσίδας στη βάση του χαμένου σήμερα πύργου του Naillac, ενταγμένη αξονικά στο πάχος του παλαιότερου εγκάρσιου κρηπιδώματος του De Gozon (:), που προαναφέρθηκε, και έχει πάχος 7,50 μ. (Εικ. 9, Ε).

Κατά την οικοδομική αυτή φάση, που φέρει τη σφραγίδα του μεγάλου κατασκευαστή των οχυρώσεων της πόλης της Ρόδου Ph. de Naillac⁶⁵ (1396-1421), μετασκευάστηκε η προϋφιστάμενη ογκώδης τοιχοποιία, ώστε να ενταχθεί στιβαρή μαρμαρίνη «δέστρα», στενή σκάλα καθόδου και τριγωνικό στόμιο εξόδου με μαρμαρίνη βάση στη στάθμη της θάλασσας (Εικ. 10). Η ογκώδης αρχαία κολόνα εδράζεται σε δάπεδο στρωμένο επίσης με μαρμαρόπετρες που συνδέονται με μεταλλικούς συνδέσμους, στην επιφάνεια των οποίων διακρίνονται ίχνη τριβής μετάλλου (Εικ. 11).

Το 1579 ο περιηγητής Carlier αναφέρει ότι ένα θραύσμα της αλυσίδας βρισκόταν ακόμη επιτόπου⁶⁶, ενώ ο Rottiers το 1825 είδε ένα κομμάτι της στους θόλους του Νοσοκομείου, το οποίο στη συνέχεια μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη και εκτίθεται στο εκεί Αρχαιολογικό Μουσείο⁶⁷.

⁶¹ Bosio, *Dell'istoria*, 249-250. Κατά τη γενική Σύνοδο που συνήλθε στις 18-11-1454, αναφέρεται ότι «δεν μπορούσε το νησί της Ρόδου λόγω της φυσικής του ακαρπίας να συντηρηθεί από μόνο του χωρίς να συνδράμεται συνεχώς από προμήθειες από τους ξένους εμπόρους, οι οποίοι λόγω της περιορισμένης ασφάλειας του λιμανιού είχαν πολλές φορές αρνηθεί να πάνε με τα πλοία και τα πλεούμενά τους».

⁶² Ο.π., 285-286, όπου αναφέρεται ότι το «δικαίωμα της αλυσίδας του λιμανιού», ως νέο τέλος 2% σε όλα τα εμπορεύματα και τα πράγματα που εισέρχονταν στη Ρόδο, παραχωρείται στο μεγάλο μάγιστρο που θα έπρεπε να το ξοδέψει για εργασίες συντήρησης και για την οχύρωση της πόλης της Ρόδου.

⁶³ Ο.π., 351.

⁴ Ο.π., 365.

⁶⁵ Επισημαίνεται ότι αποκαλύφθηκε θυρεός χαραγμένος στο κοινό, στη νότια παρειά του μικρού θαλάμου, όπου εντάχθηκε η μαρμαρίνη «δέστρα» της αλυσίδας. Σύμφωνα με τη φίλη αρχαιολόγο Α. Μ. Κάσδαγλη αποδίδεται σε ιππότη, ο θυρεός του οποίου συναντάται και στις τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Γεωργίου στα τείχη και χρονολογείται στην εποχή του μεγάλου μαγίστρου Naillac (Α. Μ. Κάσδαγλη - Ι. Μπίθα, «Άγιος Γεώργιος “των Άγγλων” στη μεσαιωνική οχύρωση της Ρόδου», *Εικοστό Όγδοο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 2008, 47-48). Την ευχαριστώ θερμά και από τη θέση αυτή.

⁶⁶ Gabriel, *Architecture militaire*, 73.

⁶⁷ Barsanti, ό.π. (υποσημ. 18), πίν. 263a.

Κατά την ίδια οικοδομική φάση προφανώς κόπηκε η συνέχεια του κρηπιδώματος προς τα ΒΔ. και εγκιβωτίστηκε πλέον στην ιδιαίτερα επιμελημένη κατασκευή του δυτικού μετώπου του μόλου προς το εμπορικό λιμάνι (Εικ. 7, Ε). Επισημαίνεται και εδώ η συστηματική χρήση αρχαίου υλικού και η χαρακτηριστική διαμόρφωση των διπλών κλιμάκων που διακρίνεται στις απεικονίσεις του τέλους του 15ου αιώνα⁶⁸.

5. Είναι σαφής η ενσωμάτωση στη νεότερη τοιχοποιία του μόλου και η παράλληλη υπερύψωση της παλαιότερης κατασκευής, συγχρόνως με τη διαμόρφωση της διάταξης του σταθερού άκρου της αλυσίδας. Δεν έχουν όμως απολύτως διευκρινιστεί, σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα στοιχεία, η χρονική στιγμή της επέκτασης του μόλου βορειότερα και οι ακριβείς συνθήκες δημιουργίας του μικρού οχυρού ή «προμαχώνα» στη βόρεια απόληξη του⁶⁹ (Εικ. 9, Ε). Το βέβαιο είναι ότι η συμπαγής βάση της επέκτασης του μόλου διαφέρει ως προς τη μορφή και την κατασκευή από το νοτιότερο τμήμα της εποχής του μεγάλου μαγίστρου Naillac, που περιλαμβάνεται στον ελεγχόμενο χώρο του λιμανιού. Εξάλλου, είναι σαφές ότι προηγείται της μεταγενέστερης ένταξης του κυλινδρικού πύργου της Γαλλίας (Εικ. 9, ΣΤ) και του

ημικυλινδρικού προπυργίου του ακριβώς το 1452 επί μεγάλου μαγίστρου Jean de Lastic (1437-1454)⁷⁰.

Φαίνεται ότι η σταδιακή οργάνωση οχυρού στη βόρεια απόληξη του μόλου των Μύλων μεταξύ των μεγάλων μαγίστρων Naillac και Lastic σχετίζεται άμεσα και με την πολεοδομική εξέλιξη της ανατολικής περιοχής της τειχιωμένης πόλης⁷¹. Επισημαίνεται η αβεβαιότητα, που τεκμηριώνεται από τις αρχαιολογικές πηγές, σχετικά με την κατοίκηση της Άνω Οβριακής συνοικίας. Η περιοχή αυτή εκκενώθηκε με διαταγή του μεγάλου μαγίστρου Naillac, με αποτέλεσμα, εκτός των άλλων, να δημιουργηθούν ιδιαίτερα προβλήματα στη λειτουργία του λιμανιού από τα σκουπίδια που παρασύρονταν σε αυτό μαζί με τα νερά της βροχής, έτσι ώστε «καταντούσε απλησίαστο στα πλοία»⁷².

Η περιοχή ξανακατοικήθηκε μετά από άδεια του μεγάλου μαγίστρου Fluvian γύρω στο 1422-1423 και στις 14 Μαρτίου 1452 το τάγμα αποφάσισε να επιταχύνει τις εργασίες για την ενίσχυση των τειχών της πόλης με ολοκλήρωση του πύργου του μόλου και κατασκευή νέου προμαχώνα για μεγαλύτερη ασφάλεια του λιμανιού, ενόψει και της επικείμενης επίθεσης των στόλων του οθωμανού σουλτάνου και του σουλτάνου της Αιγύπτου.

⁶⁸ Επισημαίνεται ότι, πριν από την ανασκαφική έρευνα που ξεκίνησε το 1999 και κατά την οποία αποκαλύφθηκαν τα επιβλητικά λείψανα του αρχαίου μόλου, όλοι οι μελετητές της ελληνιστικής πόλης θεωρούσαν ότι ο αρχαίος μόλος ήταν το ορατό αυτό μέτωπο του μεσαιωνικού μόλου.

⁶⁹ Πιθανότατα μπορεί να αποδοθεί στην εποχή του μεγάλου μαγίστρου F. Fluvian (1421-1437) ή και στην εποχή του J. de Lastic (1437-1454) πριν από το 1452, ενώ είναι σχεδόν βέβαιο ότι ο μεγάλος μάγιστρος J. de Milly (1454-1461) κατασκεύασε το ημικυκλικό προπύργιο στη βάση του πύργου των Μύλων.

⁷⁰ Ζ. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο και τις νότιες Σποράδες στα χρόνια των Ίωαννιτών Ίπποτων*, Ρόδος 1995, 616, αριθ. 251.

⁷¹ Σε γραφική απεικόνιση της πόλης της Ρόδου από τον De Berry, που χρονολογείται στο 1622 και προφανώς προηγείται της κατασκευής του οχυρωματικού περιβάλλοντος της τουρκοκρατίας, διακρίνεται σαφώς μικρό αυτόνομο οχυρό ή «προμαχώνας» στη βόρεια απόληξη του μόλου.

⁷² Τσιρπανλής, ό.π., 232, αριθ. 9.

Katerina Manousou-Della

THE COASTAL FORTIFICATIONS AND HARBOURS OF RHODES TOWN

The existence of a secure, bustling and constantly busy port opposite the Asia Minor coast, has been the main structural feature of Rhodes town at all periods of its history, from its foundation in 408 BC down to the present day (Fig. 1).

The crossroads of nautical and commercial routes from north to south and east to west was soon reflected in the co-existence of various social systems and cultural currents at this privileged Mediterranean site, which was the theatre of dramatic historical events and confrontations.

It is evident that the defence line towards Mandraki, the ancient and medieval harbour, where the large shipsheds of ancient times were built, has not been moved from the 7th century – the period at which the defences of the Early Byzantine fortress were built – down to the present day (Fig. 2).

As was noted during recent excavation work, the part of the north front of the early Hospitaller defences, from the Heredia tower at the west to the tower of St Paul the apostle, rests on an ancient defensive line that is 5.50 m. thick and identical with the line of the 7th-century Early Byzantine fortress (Fig. 3).

I. The fortified front of the large commercial harbour of the Hospitaller period was the weakest point in the defences of the Knights, on account of its position, which is not vulnerable to attack from the sea, while it was protected by three fortified moles and the chain that closed the entrance to the medieval harbour.

The early Hospitaller and perhaps also the Byzantine fortification line is virtually identical with the course followed by the present sea front.

In the early period of the Knights, at the time of the Grand Master Helion de Villeneuve (1219-1346), the fortified town was extended to include the originally unfortified neighbourhoods to the east of the Byzantine fortification wall of Chora, the border of which was the modern Pythagoras Street. The same, at first weak, defensive line was extended further to the east and south under the Grand Master De

Gozon (1346-1353), at the same time as the construction of the east mole of the large commercial harbour, while parts of this early fortification wall, or rather outwork (barbican) can be traced parallel with the present course of the fortification, incorporated in its present thickness.

II. The tower of Naillac or the 'Harbour Tower', the principle tower in the defences of Rhodes harbour and one of the most attractive reference points of the town, disappeared in 1863 (Fig. 4).

III. The mole of the Windmills (Fig. 8), the east mole of the large harbour according to the original design of the Classical city of Rhodes in 408 BC, was unfortified and particularly vulnerable. A splendid find during the recent excavations was the stout front of a Hellenistic defence work with large, square towers, constructed after the painful experience of the siege by Demetrios Poliorketes in 305 BC. It extends for a length of about 100 m. and its scale, structure and typology bear clear similarities to the defences of the landward, south fortification wall of Rhodes town, also of Hellenistic date (Fig. 9).

The impressive device for the installation for the chain that closed the entrance to the main commercial harbour of the town of the Knights, which is frequently mentioned in the archives of the Order, was discovered in the autumn of 2006 (Fig. 10).

The thick ancient column stands on a floor also paved with marble slabs with metallic clamps, on the surface of which can be seen traces of metal abrasion (Fig. 11).

The gradual organisation of a fort at the north end of the mole of the Windmills, between the Grand Masters Naillac and Lastic, is directly connected with the evolution of the urban tissue of the area of the fortified town. Note should be taken of the uncertainty, also attested by the archive sources, of the occupation of the neighbourhood of Ano Ovriaki.